

Хорхе Луїс Борхес

БОРХЕС, НЕПИСАНИЙ

*З іспанської переклала
Галина Грабовська*

ВИДАВНИЦТВО АНЕТТИ АНТОНЕНКО
ЛЬВІВ

Зміст

Передмова	5
Книжка	7
Безсмертя.....	19
Емануїл Сведенборг.....	33
Детективна історія	47
Час	61

Передмова

Коли Університет Бельграно запропонував мені прочитати п'ять лекцій, я обрав теми, з якими мене зріднив час. Першою є «Книжка» — та річ, без якої я не уявляю свого життя і яка для мене є такою ж невід'ємною, як руки чи очі. Другою є «Безсмертя» — ота загроза чи надія, про яку марили стільки поколінь і до якої звертається значна частина поезії. Третьою є «Сведенборг» — візіонер, який написав, що мертві обирають пекло чи рай зі своєї власної волі. Четвертою є «Детективна історія» — ота жорстока забавка, яку залишив нам у спадок Едгар Аллан По. П'ятою є «Час», який залишається для мене ключовим питанням метафізики.

Завдяки аудиторії, яка прийняла мене з милосердною гостинністю, мої лекції мали успіх, якого я не очікував і на який явно не заслуговував.

Як і читання, лекція — це обопільна праця, і ті, хто слухають, не менш важливі, ніж той, хто говорить.

У цій книжці — моя особиста частка в тих викладах. Сподіваюся, читач їх збагатить, як збагатили їх слухачі.

Х. Л. Б.

Буенос-Айрес, 3-го березня 1979 року

Книжка

Із-поміж розмаїтих знарядь людини найдивовижнішим, без сумніву, є книжка. Всі решта є продовженням її тіла. Мікроскоп, телескоп — це продовження її очей; телефон — продовження її голосу; ще маємо плуг і меч — продовження її руки. Але книжка — це щось інше: книжка є продовженням пам'яті та уяви.

У «Цезарі та Клеопатрі» Бернарда Шоу, коли говорять про Александрійську бібліотеку, кажуть, що вона є пам'яттю людства. Саме цим є книжка, а ще чимось більшим — уявою. Бо чим є наше минуле, як не низкою снів? Хіба згадки про сни чимось різняться від згадок про минуле? Саме цю функцію виконує книжка.

Колись я думав написати історію книжки. Не з фізичного погляду. Книжка як річ мене не цікавить (особливо книжки бібліофілів, які дуже часто не знають міри), мені цікаво, як по-різному оцінювали книжку. Мене випередив Шпенглер зі своїм «Занепадом Європи», в якому є чудові сторінки про книжку. Доповнивши власними спостереженнями, я триматимуся того, що каже Шпенглер.

Древні не сповідували наш культ книжки — і це мене дивує; в книжці вони вбачали заміник усного слова. Ота фраза, яку завжди цитують: *Verba volant, scripta manent*¹, не означає, що усне слово є ефемерним, це

¹ *Verba volant, scripta manent* (лат.) — «Слова відлітають, написане залишається» (тут і далі — примітки перекладача).

означає, що писане слово є чимось застиглим і мертвим. Натомість в усному слові є щось летюче, щось легке; воно крилате і священне, як сказав Платон. Усі великі вчителі людства, як це не дивно, навчали з уст.

Розглянемо перший випадок: Піфагор. Ми знаємо, що Піфагор не писав зумисне. Не писав, бо не хотів себе зв'язувати писаним словом. Він, без сумніву, відчував, що «буква вбиває, а дух оживляє»¹, як згодом буде сказано в Біблії. Він мусив це відчувати, не хотів себе зв'язувати писаним словом; тому Арістотель ніколи не говорить про Піфагора, а лише про піфагорійців. Наприклад, він нам каже, що піфагорійці сповідували віру, догму, у вічне повернення, яке зі значним запізненням відкриє Ніцше. Іншими словами — ідею циклічного часу, яка була спростована Блаженним Августином у трактаті «Про Місто Боже». Блаженний Августин через гарну метафору каже нам, що Христовий хрест дає нам змогу вибратися з кругового лабіринту стоїків. Ідеї циклічного часу торкався також Г'юм, Бланкі... і багато інших.

Піфагор не писав свідомо, він хотів, аби його ідеї жили і після його тілесної смерті — в умах його учнів. Звідси й пішло оте (я не знаю грецької мови, спробую сказати це латиною) *Magister dixit* (так сказав учитель). Це не означає, що вони були зв'язані тим, що сказав учитель; навпаки — це засвідчує свободу і далі обмірковувати вихідні ідеї вчителя.

Ми не знаємо, чи заклав він доктрину циклічного часу, але знаємо, що його учні її сповідували. Піфагор приймає тілесну смерть, а вони, через своєрідне пе-

¹ Друге послання св. апостола Павла до коринтян, Біблія в перекладі Івана Огієнка.

реселення душ — Піфагору б це сподобалося, — продовжують обдумувати і переосмислювати його ідеї, а коли їм докоряють за те, що вони кажуть щось нове, вони прикриваються тією формулою: так сказав учитель (*Magister dixit*).

Але у нас є й інші приклади. У нас є високий приклад Платона, коли він каже, що книжки схожі на образи (може, він мав на думці скульптури чи картини): ти думаєш, що вони живі, та коли щось у них запитуєш, вони не відповідають. Відтак, аби виправити цю німоту книжок, він придумує платонівські діалоги. Іншими словами, Платон помножується в багатьох видатних особах: Сократі, Горгії та інших. Ми також можемо припускати, що Платон хотів знайти розраду від смерті Сократа, гадаючи, що той і далі живий. Яке би перед ним не поставало питання, він говорив собі: а що б про це сказав Сократ? Таким було безсмертя Сократа, який не залишив нічого на письмі і також учив з уст.

Про Христа нам відомо, що він лише раз написав якісь слова, які потурбувався згладити пісок. Наскільки ми знаємо, більше він нічого не писав. Будда також учив з уст; залишилися його проповіді. Ще у нас є фраза святого Ансельма: «Вкладати книжку в руки невігласа так само небезпечно, як вкладати меч у руки дитини». Ось що думали про книжки. На всьому Сході досі існує уявлення, що книжка не повинна розкривати речі; книжка попросту мусить допомогти нам про них дізнатися. Попри те, що я не знаю івриту, я трохи вивчав кабалу і читав англійські та німецькі переклади «Зоару» (Книги Сяйва) і «Сефер Єцири» (Книги Створення). Я знаю, що ці книжки написані не для того, щоб їх розуміли, вони створені для того, щоб їх тлумачили, це спонуки, аби чи-

тач продовжував міркувати. Античність не виявляла нашої пошани до книжки, хоча ми знаємо, що Александр Македонський тримав під подушкою «Іліаду» і меч — ці дві броні. У великій пошані був Гомер, але його не вважали сакральним письменником у тому сенсі, який ми нині вкладаємо в це слово. «Іліаду» та «Одіссею» не вважали сакральними текстами, ці книжки шанували, але також могли на них нападатися.

Платон зумів видворити поетів зі своєї «Республіки», не стягнувши на себе підозру в єресі. Ці свідчення древніх проти книжки можемо доповнити ще одним дуже цікавим, яке належить Сенеці. В його чудових «Моральних листах до Луцілія» є епістола, спрямована проти дуже пихатого суб'єкта, про якого мовиться, що в нього є стотомна бібліотека; і в кого ж це — запитує Сенека — знайдеться час, аби прочитати сто томів. Натомість зараз цінуються багатотомні бібліотеки.

В Античності є дещо, що нам важко зрозуміти, що не схоже на наш культ книжки. У книжці завжди вбачали заміник усного слова, та згодом зі Сходу приходить нове поняття, цілком чуже класичній Античності: поняття священної книги. Ми розглянемо два приклади, почавши з пізнішого: із мусульман. Вони вважають, що Коран передує світотворенню, передує арабській мові; це один з атрибутів Бога, а не його творіння; він — наче його милосердя чи його праведність. У Корані доволі загадково мовиться про *матір книги*. *Мати книги* — це прототип Корану, написаний на небесах. Її можна назвати платонівським архетипом Корану, і ця сама книга — як сказано в Корані — ця книга написана на небесах, це атрибут Бога, що передує світотворенню. Це проголошують улеми чи мусульманські богослови.

Далі йдуть інші приклади, ближчі нам: Біблія чи, конкретніше, Тора або П'ятикнижжя. Вважається, що ці книги були продиктовані Святим духом. Це цікавий факт: книги різних авторів і віків приписують одному духові; але в самій Біблії сказано, що Дух дихає, де хоче. В юдеїв зродилася думка зібрати до купи різні літературні твори з різних епох і утворити з них єдину книгу під назвою Тора (грецькою — Біблія). Всі ці книги приписують єдиному автору — Святому духу.

Одного разу Бернарда Шоу запитали, чи вірить він, що Біблію написав Святий дух. Він відповів: «Будь-яка книжка, яку варто перечитувати, була написана Духом». Іншими словами, книжка мусить йти далі задуму її автора. Задум автора — це щось мізерно людське, недосконале, проте в книжці має бути щось більше. «Дон Кіхот», наприклад, є не просто сатирою на лицарські романи. «Дон Кіхот» — це довершений текст, який аж ніяк не є випадковою удачею.

Подумаймо, що впливає з цієї думки. Коли я, наприклад, кажу:

*Corrientes aguas, puras, cristalinas,
árboles que os estáis mirando en ellas,
verde prado, de fresca sombra lleno*¹

є очевидним, що кожен із трьох рядків складається з одинадцяти складів. Таке було бажання автора, воно свідоме.

Та що це супроти задуму Божества, яке низійшло до літератури і диктує книжку. У цій книжці ніщо не може

¹ Фрагмент еклоги іспанського поета Гарсіласо де ла Веги (1498 / 1503 — 1536).

бути випадковим, все мусить мати сенс, букви мусять мати сенс. Вважається, наприклад, що Біблія починається з букви Б: *Берешит бара Елохім*¹, бо це відповідає слову «благословляти». Йдеться про книжку, в якій ніщо не є випадковим, абсолютно ніщо. Це приводить нас до кабали, приводить нас до вивчення літер, до священної книги, продиктованої Божеством, яка виявляється чимось протилежним до того, що думали про неї древні. Їхнє уявлення про музу було доволі розпливчате.

«Гнів оспівай, богине, Ахілла», — мовить Гомер у першому рядку «Іліади». Тут муза співзвучна натхненню. Натомість якщо ми думаємо про Дух, то думаємо про щось конкретніше й сильніше: про Бога, який низійшов до літератури. Про Бога, який пише книгу; у цій книзі ніщо не є випадковим: ні число літер, ні кількість складів у кожному вірші, ні те, що ми можемо гратися словами, переставляючи букви, що можемо тлумачити числове значення літер. Усе вже продумане.

Повторюю: другим великим концептом книжки є те, що вона може бути божим творінням. Можливо, він ближчий до того, що ми відчуваємо зараз, ніж до уявлення, яке було про книжку в древніх: як про простий заміник усного слова. Потім віра в священну книгу слабне, і на зміну їй приходять інші вірування. Наприклад, у те, що кожна країна представлена якоюсь книжкою. Згадаймо, що мусульмани іменують ізраїльтян *людьми книги*; згадаймо фразу Генріха Гейне про той народ, чиею батьківщиною є книга, (Біблія) — *євреїв*. Відтак ми маємо новий концепт — що кожна країна мусить бути представлена якоюсь книжкою; у кожному разі, автором, в якого може бути багато книжок.

¹ «На початку Бог створив Небо та землю».

Цікаво те — не думаю, що це зауважували раніше, — що країни обрали індивідів, які не надто на них схожі. Здавалось, Англія мала б обрати своїм виразником доктора Джонсона¹; ба ні, Англія обрала Шекспіра, а Шекспір — скажімо так — є найменш англійським з англійських письменників. Для Англії типовим є *understatement*, тобто стриманість у висловах. Натомість Шекспір тяжів до гіперболи в метафорі, і нас зовсім не здивувало б, якби Шекспір був, наприклад, італійцем чи євреєм.

Інший випадок — це Німеччина; дивовижна країна, завжди готова впасти у фанатизм, обирає якраз толерантну людину, яка не є фанатиком і для якої не надто важливим є поняття батьківщини: вона обирає Гете. Німеччину представляє Гете.

У Франції одного автора не обрали, але тяжіють до Гюго. Звісно, я дуже подивляю Гюго, але Гюго не є типом французьким, у Франції Гюго іноземець; Гюго з його великими декораціями, його розгорнутими метафорами є нетиповим для Франції.

Ще цікавішим випадком є Іспанія. Виразником Іспанії міг би бути Лопе, Кальдерон, Кеведо. Ба ні, Іспанію представляє Мігель де Сервантес. Сервантес є сучасником Інквізиції, але він людина толерантна, у нього немає ні іспанських чеснот, ані вад.

Наче кожна країна вважає, що представляти її має хтось відмінний, той, хто бодай трохи може бути таким собі ліком, таким собі цілющим бальзамом, такою

¹ Семюел Джонсон (1709 — 1784) — англійський письменник, поет, есеїст, лексикограф. Уклав перший тлумачний словник англійської мови. Оксфордський словник національних біографій описує його як «мабуть, найвизначнішу людину в писемності за всю англійську історію».

собі протиотрутою від її хиб. Ми також могли б обрати «Факундо»¹ Сарм'єнто, який є нашою книжкою, однак ні; ми, з нашою військовою історією, історією меча, обрали нашою книжкою хроніку дезертира, ми обрали поему «Мартін Ф'єрро»²; і хоча вона заслуговує на те, аби бути обраною за книжку, як це — думати, що наша історія представлена дезертиром, який утік із Завоювання пустелі³? Проте це так; немовби кожна країна відчуває таку потребу.

Про книжку блискуче написали багато авторів. Я хочу послатися на декількох. Насамперед я згадаю Монтеня, який присвятив книжці один зі своїх есеїв. У тому есеї є пам'ятна фраза: «Я нічого не роблю без радості». Монтень натякає, що ідея обов'язкового читання є хибною ідеєю. Він каже, що коли натрапляє в книжці на важкий абзац, то пропускає його — бо читання для нього є однією з форм щастя.

Пригадую, як багато років тому проводили опитування про те, що таке живопис. Запитали про це мою сестру Нору, і вона відповіла, що живопис — це мистецтво дарувати радість за допомогою обрисів і барв. Я сказав би, що література також є однією з форм радості. Якщо нам щось важко читається, то автор зазнав невдачі. Тому я вважаю, що такий письменник, як Джойс, по суті, провалився, бо його твори вимагають зусиль.

¹ «Цивілізація і варварство. Життєпис Хуана Факундо Кіроги» — есей аргентинського письменника Домінго Фаустіно Сарм'єнто (1811 — 1888) про феномен латиноамериканського вождизму.

² «Мартін Ф'єрро» — епічна поема Хосе Рафаеля Ернандеса (1834 — 1886), вважається вершиною літератури гаучо.

³ Завоювання пустелі — військова кампанія 1871 — 1884 років, унаслідок якої уряд Аргентини взяв під свій контроль Патагонію, доти населену індіанськими племенами.

Книжка не мусить вимагати зусиль, щастя не мусить вимагати зусиль. Гадаю, що Монтень має рацію. Потім він перелічує авторів, які йому подобаються. Згадує Вергілія, каже, що віддає перевагу «Георгікам» над «Енеїдою»; я волію «Енеїду», але це справи не стосується. Монтень говорить про книжки з пристрасстю, але каже, що хоча книжки є щастям, однак це тиха насолода.

Емерсон¹ — в іншій великій праці про книги — йому заперечує. У своїй лекції Емерсон каже, що бібліотека є своєрідною магічною кімнатою. У цій кімнаті живуть, зачаровані, найкращі уми людства, але чекають нашого слова, аби вийти зі своєї німоти. Ми мусимо розгорнути книжку — тоді вони пробудяться. Він каже, що нам можуть скласти товариство найкращі мужі, яких породило людство, але ми їх не шукаємо, воліємо читати коментарі, критику і не доходимо до того, що вони кажуть.

Двадцять років я викладав англійську літературу на факультеті філософії та словесності Університету Буенос-Айреса. Я завжди казав своїм студентам, щоб їхній список книжок не був довгим, щоб вони не читали критику, щоб читали безпосередньо книжки; можливо, вони мало що розумітимуть, але завжди отримуватимуть насолоду і чути будуть чийсь голос. Я сказав би, що найважливішим в автора є його інтонація, найважливіше в книжці — це голос її автора, той голос, який до нас доходить.

Частину свого життя я присвятив літературі і гадаю, що однією з форм щастя є читання; іншою формою трохи меншого щастя є поетична творчість — чи те, що

¹ Ральф Волдо Емерсон (1803 — 1882) — американський есеїст, поет і філософ, представник романтизму, один з найвидатніших мислителів і письменників США.

ми називаємо творчістю, — яка є поєднанням забуття і пам'яті про те, що ми прочитали.

Емерсон сходиться з Монтенем у тому, що ми мусимо читати лише те, що нам до душі, що книжка має бути формою щастя. Ми багато чим завдячуємо літературі. Я намагався більше перечитувати, ніж читати, гадаю, що перечитувати важливіше, ніж читати, от тільки для того, щоб перечитати, спершу треба прочитати. У мене є цей культ книжки. Я можу це сказати так, що звучатиме патетично, а я не хочу, щоб це було патетично; я хочу, щоб це було наче моя сповідь кожному з вас; не всім, а кожному окремо, бо всі — це абстракція, а кожен є справжнім.

Я далі бавлюся в те, що не є сліпим, далі купую книжки; я продовжую наповнювати свій дім книжками. Цими днями мені подарували «Енциклопедію Брокгауза» видання 1966 року. Я відчув присутність цієї книжки в моєму домі, відчув її як своєрідне щастя. Там було понад двадцять томів з готичним письмом, яке я не можу прочитати, з мапами і гравюрами, які я не можу побачити; а проте книжка була там. Я відчував щось схоже на дружнє притягання цієї книжки. Думаю, що книжка — це один із шансів на щастя, які у нас є.

Кажуть, що книжка відмирає; думаю, це неможливо. Хтось міг би сказати: яка різниця між книжкою і газетою чи платівкою. Різниця в тому, що газету читають для забуття, платівку так само слухають для забуття — це щось механічне і тому поверхове. Книжку читають для пам'яті.

Поняття священної книги, Корану чи Біблії, або Вед — де також сказано, що Веди створюють світ, — можливо, віджило своє, та книжка досі володіє певною святістю

і ми мусимо намагатися її не згубити. Брати книжку в руки, розгортати її — у цьому ховається можливість естетичної дії. Чим є поснулі в книжці слова? Чим є ці мертві символи? Абсолютно нічим. Що таке книжка, поки ми її не розгорнемо? Це просто куб з паперу та шкіри, з аркушами; але коли ми її читаємо, відбувається щось дивне — гадаю, вона щоразу змінюється.

Геракліт сказав (я не раз це повторював), що не можна двічі увійти в ту саму річку. Не можна двічі увійти в ту саму річку, бо її води змінюються, та найжахливіше те, що ми не менш плинні, ніж річка. Щоразу, коли ми читаємо книжку, книжка вже інша, конотація слів не та, що була. До того ж книжки обтяжені минулим.

Я висловлювався проти критики, а зараз зречуся сказаного (та це не має значення). Гамлет не є саме тим «Гамлетом», якого задумав Шекспір на початку XVII сторіччя. Гамлет — це «Гамлет» Колріджа, Гете і Бредлі. «Гамлет» переродився. Те саме відбувається з «Доном Кіхотом». Те саме діється з Лугонесом і Мартінесом Естрадаю — «Мартін Ф'єрро» став не той, що був. Читачі потроху збагачували книжку.

Коли ми читаємо давню книжку, ми наче прочитуємо весь той час, який минув між днем, коли її було написано, і нами. Через це варто підтримувати культ книжки. У книжці може бути багато описок, ми можемо не поділяти думок автора, та однаково у ній зберігається щось священне, щось божественне — не через марновірну шану, а через бажання знайти радість, знайти мудрість.

Ось що я хотів сказати вам нині.

24 травня 1978 року